

УДК 811.512.145'33

Бекирова Левиза Исмаиловна, кандидат филологических наук, доцент кафедры крымскотатарской филологии факультета крымскотатарской и восточной филологии Таврической академии КФУ им. В. И. Вернадского, г. Симферополь, Республика Крым, РФ

E-mail: bekirova.79@mail.ru

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ КРЫМСКОТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье исследуются лексико-семантические формы прошедшего времени глагола изъявительного наклонения в современном крымскотатарском языке. Изъявительное наклонение отличается от всех других форм наклонений многообразием форм времен и богатством их семантики. При этом каждому из показателей времени изъявительного наклонения присущи индивидуальная форма и индивидуальная семантика, противопоставленные другим формам.

Ключевые слова: морфология, глагол, семантика, прошедшее время, крымскотатарский язык.

SDC 811.512.145'33

Bekirova Leviza Ismailovna, Candidate of Philology, Associate Professor of the Crimean Tatar Philology Department of the Faculty of Crimean Tatar and Oriental Philology of the Tavrica Academy of the KFU them. VI Vernadsky, Simferopol, the Republic of Crimea, the Russian Federation

E-mail: bekirova.79@mail.ru

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF THE PAST TENSE OF THE VERB OF THE INDICATIVE MOOD

IN THE MODERN CRIMEAN TATAR LANGUAGE

Annotation. The article explores the lexical-semantic forms of the past tense of the verb of the indicative mood in the modern Crimean Tatar language. An incriminating inclination differs from all other forms of moods in the variety of forms

of time and the richness of their semantics. At the same time, each of the indicators of indicative time has its own individual form and individual semantics, which are opposed to other forms.

Key words: morphology, verb, semantics, past tense, Crimean Tatar language.

Кириш. Тильшынаслыкънынъ морфология болуги, шу сырада фииль, фииллернинъ лексик – семантик хусусиетлерини керекли дереджеде огренильмегени, мевзунынъ **актуаллигини** айдынлата.

Ишимизнинъ **макъсады** – къырымтатар тилинде фииллернинъ лексик – семантик хусусиетлерини талиль этмек.

Макъсаткъа иришмек ичюн бойле **вазифелер** беджермек керекмиз:

1. Къырымтатар тилинде кечкен заман фииллернинъ лексик-семантик хусусиетлерини талиль этмек; 2) Къырымтатар бедий эдебиятта фииллернинъ кечкен заманда ишленильмесини теткъикъ этмек.

Бойлеликнен, теткъикъатымызнынъ **объекти** – земаневий къырымтатар тили, мустакъиль сёз чешити – фииль, **предмети** исе – ана тилимизде фииллернинъ заман категориясы, хусусан кечкен заман фииллернинъ лексик – семантик хусусиетлерини. Теткъикъат эснасында тасвир этюв, къыяслав ве талиль этюв **узулларнен** файдаландыкъ.

1. Саде кечкен заманнынъ вастасыз шеклининъ семантикасы

Фиильнинъ кечкен заманнынъ шекли арекетининъ япылгъаныны/ япылмагъаныны/ олувыны/олмаювыны, кечкен заманындан лакъырды этильмекте олгъан вакъыткъа коре умумий манасыны бильдире. Къырымтатар тилинде фиильнинъ –ды/ди, –ты/ти шеклининъ семантикасы башкъа кечкен заманнынъ шекиллеринден фаркъы шунда ки, арекет кечмиште - лакъырды этильмекте олгъан вакъыткъа коре олып кечти ве сёйлейиджи мында шубеленмей. Сёйлейиджи арекетининъ шааты олмакъ мумкюн я да онынъ олувы мытлакъа олмакъ керек дегиль. Энь эсасы – арекетининъ сонъу [1,с. 245].

–ды шеклинен ифаделенген арекет бир кере я да чокъ кере олмакъ мумкюн. Арекет фиильнинъ семантикасынен, онъа къошулгъан –ды

ялгъамасынен бильдириле. Месея: *Мамбет бу адиселерни козь огюне кетиргенде, козьлери яшландылар* [5, с. 30]. Бу мисальде фааль арекети фиильнинъ къайтым дереджесинде косътериле.

-ды шекли чокътан кечкен адиселерни де ифаделемек мумкюн. Бу адиселер эсасен масалларда я да тарихий адиселерде ишлетиле. Месея: *Шу куньден башлап, онъа «Чобан-заде» намыны бердилер* [2, с. 60]. Бу адет чокъ асырлар девам этти[2, с. 46].

2. Саде кечкен заманнынъ васталы шеклининъ семантикасы

Саде кечкен заман фиилининъ васталы шекли сёйлейиджи иш-арекетнинъ япылгъаныны - япылмагъаныны озь козюнен корьмейип, башкъасындан эшиткенде яхут иш-арекетнинъ япылгъан вакъыты белли дегиль, сонъунда нетиджесини корьгенде къуллаана. *Темет омюрге ачыкъ козьнен бакъмагъа алышкъан* [7, с.45]. Бу мисальде лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель кечмиште олгъан адисе косътериле, арекетнинъ япылгъаны вакъыты белли дегиль. Сёйлейиджи

3. Чокътан кечкен заман фиилининъ вастасыз шеклининъ семантикасы

Иш-арекетнинъ япылгъаныны я да япылмагъаныны, япыладжагъыны я да япылмаджагъыны –гъан эди шекли ифаде эте.

Кечкен иш-арекет, ал, адисе. Яни, о, грамматик адисенинъ кечкенини ифаде эте. Иш-арекетнинъ нутукътан эвель олгъан, я да олмагъан, бир де бир вакъытка багълангъан. Фиильнинъ –гъан эди шекли фиильнинъ чокътан кечкен заманы ифаде эте. *Чюнки олар о вакъытта Къырым ярымадасыны къаранен туташтыргъан Ор Къаны аркъалы демирёлнен Русие тарафкъа чыккып, энди баягъы кеткен эдилер* [4, с. 44]. Мисальден коремиз ки, иш-арекетнинъ кечкенини. Буны бизге *о вакъытта* зарфы косътере.

Иш-арекет кечкенини бойле сёзлер де косътере: *бу вакъытта, шу куню, бир дакъкъа, бир къач кере, бир йыл эвельси, бундан эвель* ве ил. *Мен оны бир къач кере корьген эдим* [5, с. 70]. Мында иш-арекет микъдар алынен ифаделенген (*бир къач кере*).

Фиильнинъ –гъан эди шекли иш-арекетининъ кечкенини ифаделей.

4. Чокътан кечкен заман фиилининъ васталы шеклининъ семантикасы

Бу шекиль кечмиште реаль олгъан арекетни, амма сёйлейиджи онынъ шааты олмайып, башкъа шыхыслардан бильди. Эксерий алларда бу шекиль масалларда, кечмиш акъкъында икяелерде къулланыла.

1. Кечмиште арекетнинъ эминликнен япылувы. Арекет япылды, о предметни янъы алгъа кетире биле. *Онынъ эви нек эскирген экен. О, фурсат беклеп, зеэрли йылан киби, сускъан экен* [9, с.144].

2. Шубелик. Сёйлейиджи адисенинъ иштиракчиси олмагъан, о башкъа менбаларнынъ малюматларындан биле. *Теллерини кечирмеге бильмеген, дост, анавы бизни къарпызнен сыйлагъан эриф якъан экен* [9, с.27].

‘Масалларнынъ башында эсасен бу шекиль кенъ къулланыла шубели бир арекетни бильдирмек ичюн: *Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койде эки къарт яшагъан экен.*

5. Кечкен девамлы-текрарлы заман фиилининъ вастасыз шеклининъ семантикасы

Деде-тюрк тилинде бу шеклининъ башлангъыч шекли А. А. Юлдашевнинъ фикирине коре, «бу шекиль битмеген я да кечмиште башкъа вакъытка кечирильген арекетинен багълы, чюнки *-р* шекли шимди кечейткъан арекетини бильдире, *эди* фиили исе кечкен заман манасыны ифаделей». Шуны да къайд этмек керек ки, *-р* шекли земаневий тюркий тиллерде шимдики заманны да ифаделемек мумкюн.

Бу шекильнинъ учъ муим семаларны къайд этмек мумкюн:

1. Кечмиште япылгъан я да япылмагъан иш-арекет. О реаль эм шу вакъытта да даимий, девамлы, чокъкерели я да текрарлы ола биле. Сёйлейиджи тек кечмиште олгъан арекетни ифаде этмей, ве лакъырды этилип тургъан вакъытта арекет энди ёкъ, о, кечкен арекетни лакъырды этилип тургъан вакъытта янъыдан истисал этюв киби айры къайд эте: *Янъгыз олсанъ, бу далгъа сени ким биле къайда котерип атар. Бир тишими чыкъаргъаны ичюн отуз рубле берир эдим* [9, с.251].

2. Битмеген арекет. *О, акъайыны энъ акъыллы, энъ истидатлы, къуветли елбашчы саяр эди* [9, с.54]. Контексттен анъламакъ керек ки, субъект ойле о вакъыт санды, бир де бир вакъыт, амма сонъра, бельки, ойле беллемеди, фикирни денъиштирди.

3. Кечмиште белли бир вакъыт я да девир ичерисинде япылгъан арекет. Ве субъект белли бир шартларда белли бир арекетни япа биле эди: *Базы вакъытларда, юксек ноталарыны алгъанда, онынъ сеси къарардан зияде янъгъыраар эди* [9, с.42]. Бу мисальде арекет белли бир шартларда япылгъан.

6. Кечкен девамлы-текрарлы заман фиилининъ васталы шеклининъ семантикасы

Бу шекиль кечмиште олгъан девамлы арекетини ифаделей. Сёйлейиджи адисе акъкъында башкъа шахыслардан билип, шаатынен олмай.

1. Кечкен заманны ифаделей –р ялгъамасы экен ярдымджи фиилинен озъ манасыны кечкен заманнынъ семантикасыны денъиштире.

2. Шаатсыз (неочевидное) арекетини я да алыны ифаделей. Сёйлейиджи арекетининъ шааты олмай, башкъа менбалардан малюмат ала. *Къартбабамнынъ айткъанына коре, бир вакъытлары бизим койде бир чобан яшар экен* [6, с.156]. Бу мисальде малюматнынъ ким айткъаны белли – *къартбаба* ‘дедушка’.

7. Кечкен девамлы заман фиилининъ вастасыз шеклининъ семантикасы

Тюркий тиллерде кечкен заманнынъ чокъ маналыкъ шекли кырымтатар тилинде де, базы вакъытлары бойле суальге догъру джевапланмакъны зорлаштыра. Бойле ал бир шеклининъ семантикасынынъ тюрлю изаатларына кетире. Бундан гъайры эр бир тюркий тильнинъ озюне хас спецификасы бар.

Кечкен заманнынъ башкъа шекиллеринде олгъаны киби, *-а эди* шеклининъ группаларыны айырмакъ мумкюн.

-а эди шеклининъ маналары:

1. Кечкен заманнынъ ифаделенюви. Бу шекильнинъ эсас семантикасы – лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель япылгъан иш-арекет. Сёйлейиджи мында шубеленмей: *Алим озюнинъ вазифесини яхшы анълай эди* [9, с. 29].

2. Битмеген арекет. *О, совхозда бостанджылыкь бригадасында чалыша* [3, с.69]. «Чалыша эди» бирикмесинде биткен манасы ёкъ.

3. Кечмиште белли бир вакъыт, эр вакъыт белли бир шартларда япылгъан арекет. Энъ сыкъ бедий эдебиятта къулланыла: *Виктория Михайловна баи инженерге буюк урьмет беслей эди* [9, с.234].

4. Кечмиште адеттеки, эр заманки субъект тарафындан япылгъан арекет. *О, бойле байрамларны бутюн вакъыт анасы ве огълунен берабер къаришылап алмагъа тырыша эди* [9, с.294]. Бу мисальде *бутюн вакъыт* (всегда, все время) сёз бирикмеси арекет эр вакъыт, бутюн заманларда кечкенини айры къайд эте. Бу семантика кечкен арекетни шимдики заманнен контакт тизе.

8. Кечкен девамлы заман фиилининъ васталы шеклининъ семантикасы

-а экен шекли акъикъатен олгъан/ олмагъан арекетини я да алыны ифаде эте. «Бу вакъыт кечмиште олгъан арекетининъ олувыны бильдире. Сёйлейиджи арекетининъ олувынынъ шааты олмай, башкъа шахыслардан биле. Бу шекиль адет узьре узакъ кечмиште олгъан арекети акъкъында бильдире:

1. Кечкен заманнынъ эписи шекиллери киби, берильген шекиль кечкен заманда олгъан, лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель олгъан арекетини ифаделей. *Бабанынъ оксюриги бу якъында кене зыкъарлады, тютюнден ола экен* [9, с. 89]. Бу мисальде арекет энди япылды ве бунда сёйлейиджи шубеленмей.

2. Лакъырды этилип тургъан вакъыткъа аит олгъан кечкен арекет. *Дженк башламаздан эвель, Керчь шеэриндеки Войков адына маден заводындан инженер чалыша экен* [9, с. 89].

3. Кечкен заманда олгъан я да олмагъан шаатсыз арекет. Бу арекет акъкъында сёйлейиджи башкъа шахыслардан бильди.

Бир эркек киши, вакъыт кечирмек ичюн, дюльбер ве табиятлы къадын къыдыра экен [9, с. 89].

9. Шимдики-кечкен девамлы заман фиилининъ вастасыз шеклининъ семантикасы

-макъта эди шекили сыкъ къулланылалар, кечкен заманнынъ эр бир шекиллери киби арекет я да барлыкъны ифаделей. Арекет (действие): *Тынчлыкъта аякъ давушларынынъ дюкюльдиси биле узакъкъа эшитильмекте эди* [9, с.43]. Ал (состояние): *Эр кес орта бойлу, эслидже, устюнде мавы орме костюми олгъан къызгъа бакъмакъта эди* [9, с. 66]. *Макъта/мекте* – башкъа шекиллеринен ола биле. *Акъыкъатен де энди баягъы вакъыт, эксери адамлар раатлыкъ багъчасындан чыкъмакъта эдилер* [9, с. 36]. Бу мисальде арекетнинъ битмегени чыкъ фиилинен косътериле. Эди чокълукъ ялгъамасыны къабул эте, бунынънен адамлар муптеданен уйгъунлашалар.

10. Шимдики-кечкен девамлы заман фиилининъ васталы шеклининъ семантикасы

Шимдики-кечкен девамлы заман фиилининъ васталы шеклини сёйлейиджи кечкен заманда лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель башлангъан, лакъырды вакътында девам эткен ве келеджекте де бираз вакъыт девам этеджек иш-арекетни озъ козюнен коръмейип, башкъасындан эшиткенде къуллана. Меселя: *Лякин анълашылгъанына коре, Серверде сонъки гизли ишанч даа юкъламакъта экен* [8, с. 287].

11. Келеджек-кечкен заман я да кечкен заман макъсат фиилининъ вастасыз шеклининъ семантикасы

Бу шекиль кечмиште реаль олгъан арекетини ифаделей. Келеджек-кечкен заман фиилининъ вастасыз шекли сёйлейиджи якъын келеджекте япмагъа ниетленген, лякин япып оламагъан арекетини ифаделей. Бу шекиль келеджекте япыладжакъ реаль арекетини бильдире. Амелге кечирилип оламагъан арекетининъ семантикасы къырымтатар тилине де мевджут.

Мен бугунъ саат он алтыда Мальтагъа учаджакъ эдим [5, с. 158].

Шуны да къайд этмек керек ки, -аджакъ эди шекли субъект тарафындан белли олмагъан келеджекте япыладжакъ арекетни ифаделемек мумкюн. Бу шекиль таби джумлелерде де фиильнинъ шарт мейилинде къулланыла: *Тюневин анавлар кельмеген олсалар, Эмирнен экимиз амма да иш япаджакъ эдик* [5, с.

56]. Бу мисальде арекет белли бир шартларда япыладжакъ эди, амма япылмады, чюнки шарткъа риаает этильмеди.

12. Келеджек-кечкен заман я да кечкен заман макъсат фиилининъ васталы шеклининъ семантикасы

1. Кечкен заманда олгъан арекетининъ ифаделенюви бу мунасебетте кечкен заманнынъ башкъа шекиллеринен умумий манасы бар.

2. Тахминий келеджек арекетининъ кечкен заманда ифаделенюви. Муэллиф арекетининъ я да алынынъ шааты олмады, башкъа менбалардан бильди. Бойле алларда «коре» мунасебетчиси ишлетиле. *Онынъ айткъанына коре, айдулар якъалангъанлар, тезден макеме оладжакъ* [6, с.137].

Ишимизнинъ сонъунда кырымтатар тилинде кечкен заман фииллер шекиллерининъ лексик-семантик хусусиетлерини бельгиледик ве мисаллернен пекиттик. Кечкен заман шекиллерининъ башкъа заманларнен (шимдики ве келеджек) белли бир семантик багъ бар.

Список использованной литературы.

1. Меметов А. М. Земаневий кырымтатар тили. Симферополь, 2006. С.320.
2. Ипчи У. «Куреш» =Борьба: Рассказ // Достлукъ. 1991. 12 декабря.
3. Каримий Ф. Мырза кызы Фатиме (повесть). Кырымгъа сеят (сеятнаме). Симферополь: Кырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2001. 124с.
4. Муедин Р. Къатмер къадерлер. Икяелер, пьесалар, шиирлер. Топлама эсерлер. Симферополь: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты. 2000. 192 с.
5. Осман А. Тутушув: Повестлер, икяелер. Ташкент: Эдебиат ве санъат нешр., 1988. 400 с.
6. Паши И. «Джанлы Нишан». «Таврия» нешрияты. Симферополь, 1998. С. 3–139.
7. Рамазанов Ш. Къанлы кольмек. Роман, повестьлер, икяелер, публицистика. – Симферополь: ООО «Форма», 2016. 608 с., 16 с.
8. Умеров Э. Йылдызларгъа догъру: Повестлер = К звездам: Повести. Ташкент: Эдебиат ве санъат нешрияты, 1983. 278 с.

9. Эдемова У. «Юрек атеш» = Пламя души: /Повестлер/. Ташкент: Эдебиат ве санъат нешриаты, 1987. 336 с.